

Катерина Довгопола,
Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
м. Київ, Україна

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ОЦІНКА КОМУНІКАТИВНОГО РОЗВИТКУ НЕЗРЯЧОЇ ДИТИНИ РАНЬОГО ВІКУ

Анотація. В статті розглянуто особливості психолого-педагогічної оцінки комунікативного розвитку незрячих дітей віком від 3 місяців до 3 років. Складний процес психічного розвитку у ранньому дитинстві істотним чином залежить від умов життя і виховних впливів. Глибокі порушення зору у ранньому віці впливають на активність дитини як на біологічному, так і на психічному і соціальному рівнях. Соціальний розвиток дитини залежить від її місця в системі суспільних відношень, від об'єктивних умов, яка визначають характер її поведінки і особливостей розвитку особистості. Систематичне оцінювання розвитку незрячої дитини є одним із важливих завдань раннього втручання, оскільки на основі цієї оцінки розробляється план програми допомоги.

Ключові слова: ранній вік, незряча дитина, психолого-педагогічна оцінка, комунікативний розвиток.

Kateryna Dovhopola, Psychological and pedagogical assessment of communicative development of a blind infant

Abstract. The article deals with the peculiarities of psychological and pedagogical assessment of the communicative development of blind children aged from 3 months to 3 years. The complex process of mental development in early childhood depends significantly on living conditions and educational influences. Deep visual impairments at an early age affect the child's activity at both biological and mental and social levels. The social development of a child depends on its place in the system of social relations, on the objective conditions that determine

the nature of its behavior and personality development. Dependence of an infant on an adult leads to the fact that the child's attitude to reality and to oneself is mediated by relationships with a close adult. That is, the attitude of the baby to reality from the very beginning is social, public. The systematic assessment of the development of a blind child is one of the important tasks of early intervention, as a plan for the assistance program is developed based on this assessment. When assessing the level of development of a child with visual impairment at the age of 3 months, it is necessary to rely on the supervision of both specialists and parents.

Keywords: early age, blind child, psychological and pedagogical assessment, communicative development.

Період від народження до кінця третього року життя - це вік найбільш швидкого фізичного і психічного розвитку дитини. У перші роки життя визначається емоційна основа майбутньої особистості. Під час розгортання процесу індивідуального розвитку дитини відбувається зіткнення між незрілістю структур її організму й можливостями розвитку. Ранній вік є вразливим періодом, що пов'язано з певною незрілістю дитячого організму в цілому, і нервової системи зокрема.

В період немовляти та раннього дитинства відбувається інтенсивний розвиток організму, в тому числі його нервової системи та мозку. Процес розвитку залежить і від біологічної складової, і від соціальної, тобто від того, чи функціонує дитина в умовах, сприятливих для активної роботи мозку. Адже досліджено, що ті частини мозку, які не використовуються перестають нормально розвиватися і можуть, навіть, атрофуватися [3].

Складний процес психічного розвитку у ранньому дитинстві істотним чином залежить від умов життя і виховних впливів. Тому необхідно, починаючи з немовлячого віку, турбуватися не тільки про охорону здоров'я і про нормальний хід фізичного дозрівання дитячого організму, але й про виховання дитини, про правильне керівництво розвитком психічних процесів і властивостей особистості, враховуючи її вікові та індивідуальні психофізіологічні особливості.

Глибокi порушення зору у ранньому віці впливають на активність дитини як на біологічному, так і на психічному та соціальному рівнях [1; 5]. Візуальна депривація відбивається на протіканні психічного розвитку. Власне, будь-яка тривала депривація в житті дитини негативно впливає на її психічний та соціальний розвиток. Крім того, нестача сенсорних і соціальних стимулів може призводити до уповільнення й відхилення емоційного та інтелектуального розвитку [2].

Провідною для психічного розвитку немовляти є потреба у враженнях, яка виступає потужним стимулом для пізнавальних потреб та соціалізації дитини в цілому [3]. Приблизно з 8-ми місяців до 2-ох років допитливість дитини досягає максимуму. Якщо потреби у враженнях та спілкуванні є пригніченими, то це створює серйозну загрозу як для психічного розвитку немовляти, так і для успішності подальшої соціальної адаптації дитини.

Соціальний розвиток дитини залежить від її місця в системі суспільних відношень, від об'єктивних умов, яка визначають характер її поведінки і особливості розвитку особистості. Ставлення дорослого до дитини, характер ведучої діяльності формують позитивну самооцінку «Я хороший», домагання визнання від дорослих, тенденцію до максималізму у судженнях та стійке прагнення користуватися предметами відповідно до їх призначення.

Новонароджена людина є зовсім безпомічною, набагато більш слабкою, ніж дитинчата багатьох тварин. Цей факт не є випадковістю, адже на відміну від тварин, більшість поведінкових реакцій людина засвоює шляхом навчання вже у процесі життя у певних соціальних ситуаціях. Період немовляти - єдиний у житті людини, коли можливо побачити прояв у чистому вигляді інстинктивних форм поведінки. Вони забезпечують виживання дитини, але не забезпечують появи соціальної поведінки.

Необхідною умовою дозрівання головного мозку в цей період є отриманням ним достатньої кількості нервових імпульсів від сенсорних аналізаторних систем. Якщо дитина потрапляє в ситуацію сенсорної ізоляції, то її розвиток сповільнюється. Джерелом, а головне - організатором,

сенсорних вражень стає дорослий. Поступово у дитини виробляється особлива емоційно-рухова реакція, спрямована на близького дорослого, яку називають комплексом пожвавлення.

Потреба у спілкуванні створює основу для наслідування звукам мови. Дитина рано починає прислуховуватись, коли з нею розмовляють. У віці 2 - 3 місяців, немовля починає вимовляти протяжні співочі звуки або склади (найчастіше «а-а-а», «и-и-и», «ка», «ту», «ги» ті інші), тобто розпочинається гуління.

Оцінюючи рівень розвитку дитини з порушеннями зору у віці *3 місяців*, потрібно спиратися на спостереження як спеціалістів, так і батьків. У цьому віці можливо оцінити наявність (або відсутність) наступних умінь (дій, активностей):

- немовля кричить у ситуації дискомфорту;
- наявність воркування, гортанні або інші звуки («агу», «гии», «ее» тощо);
- наявність реакції на мовлення близьких;
- наявність комплексу пожвавлення.

Вже у комплексі пожвавлення спостерігається позитивне емоційне ставлення дитини до дорослого, задоволення від спілкування. Таке ставлення продовжує наростати протягом всього періоду немовляти. Приблизно у віці 4 - 5 місяців спілкування з дорослим набуває характеру вибіркової. Немовля починає відрізняти своїх та чужих, незнайома людина може викликати страх.

У віці *6 місяців* фахівець, оцінюючи комунікативний розвиток незрячого малюка, повинен звернути увагу на ряд наступних показників:

- наявність комплексу пожвавлення;
- дитина за голосом відрізняє близьких людей від чужих;
- відтворює 2-3 різні звуки та булькотить на самоті;
- поєднує звуки у звукосполучення, вимовляючи щось на зразок «ба» або «ма»;
- радіє спілкуванню з близькими [4].

Залежність немовляти від дорослих призводить до того, що ставлення дитини до дійсності і до самої себе опосередковане стосунками з близьким дорослим. Тобто ставлення малюка до дійсності з самого початку є соціальним, суспільним. Проте для того, щоб виникла потреба у спілкуванні з іншими людьми, необхідне виконання двох умов. Перша - об'єктивна потреба немовля у піклуванні та турботі від інших. Друга - поведінка дорослого, спрямована на дитину, коли близька людина з перших днів життя дитини спілкується з малюком так, ніби він може включитися у спілкування.

На початку другого півріччя життя дитина починає вимовляти складоподібні вокалізації («ма-ма-ма», «ба-ба-ба», «та-та-та» тощо), тобто лепетати, белькотіти. Через лепет немовля виражає готовність до спілкування, вчиться вимовляти та розрізняти звуки, тренує використання артикуляційного апарату, що є підготовкою до засвоєння мови.

Якщо у перші місяці життя дорослі використовують мовлення, щоб передати своє емоційне ставлення, то приблизно з середини періоду немовляти вони намагаються створити умови для розвитку розуміння мови.

У віці *9 місяців* у незрячого малюка часто вже можна спостерігати:

- наявність 4 різних звуків;
- дитина за голосом відрізняє близьких людей від чужих;
- повторює ланцюжки складів;
- вимовляючи звуки або виконуючи певні дії, дотримується черговості з дорослими;
- малюк кричить, щоб привернути до себе увагу;
- плаче або голосно заперечує, коли хтось робить те, що йому не до вподоби;
- посміхається та щось вокалізує, вітаючи знайому людину;
- наслідує (наприклад, плескає у долоньки або махає ручкою на прощання) [4].

У сприятливих умовах виховання безпосереднє спілкування, яке характерне для початкового етапу періоду немовляти, поступово змінюється

спілкуванням з приводу іграшок і предметів, яке в свою чергу, перетворюється у спільну діяльність дорослого і дитини. Дорослий є провідником у предметний світ, він наочно демонструє можливі способи дії з предметами і безпосередньо допомагає дитині виконувати дії.

У цьому віковому періоді інтонація питання визначає подальше розуміння мовлення. До кінця першого року життя у дитини виникає зв'язок між назвою та предметом, який виражається у пошуках та знаходженні предмету. Власне, це і є початкова форма розуміння мовлення.

У кінці першого року життя у відповідь на слова дорослого у малюка може виникнути і мовленнєва реакція. Зазвичай у рік дитина може говорити близько 4 - 10 слів (при чому хлопчики частіше починають говорити пізніше). Пасивний же словник дітей набагато багатший.

Вже наприкінці періоду немовляти у малюка формується паралінгвістична знакова система (міміка, жести, вигуки тощо). Ці важливі новоутворення виникають на вродженій основі шляхом наслідування дорослих, що є першою формою ідентифікації. Враховуючи звуженість або неможливість візуального сприймання наслідування у незрячих дітей відбувається на основі збережених сенсорних систем.

Елементарна знакова система перетворюється у стимул для виникнення відповідної реакції дорослого, в першу чергу - матері. Матір є психологічно настроєною на ідентифікацію з малюком, і використовує засоби встановлення емоційного контакту, якими вже володіє дитина. При цьому для встановлення ідентифікаційних стосунків мама несвідомо використовує різноманітні прийоми тілесного контакту з малюком.

Дитина і сама спонукає матір до спілкування та ідентифікації з нею, адже відчуття глибокої емоційної зацікавленості є дуже важливим для розвитку малюка. Звісно, його почуття егоїстичні, спрямовані на самого себе, але саме завдяки їм він розпочинає шлях розвитку власної причетності до людства.

При досягненні незрячою дитиною віку *12 місяців* спеціаліст повинен звернути на наявність (або відсутність) наступних умінь та дій:

- малюк використовує інтонаційне забарвлення голосу;
- видає звуки, щоб розпочати спілкування з дорослими;
- імітує дії, що супроводжуються звуками, наприклад, погладжує животик, примовляючи «ням-ням» або махає рукою на прощання і вимовляє «па-па»;
- вимовляє слова з однаковими складами (типу «мама», «папа»);
- вимовляє слова - звуконаслідування («бах», «гав», «ам»);
- імітує звуки та жести, граючи у ігри-потішки;
- розуміє найпростіші вказівки та прохання: «дай», «на» тощо [4].

У ранньому віці, особливо у першій його половині, малюк тільки починає входити у світ соціальних стосунків, оволодівати нормативною поведінкою. Але в цей період його мотиви ще не є усвідомленими та ранжированими за значимістю. Лише поступово внутрішній світ дитини стає стійким та визначеним. Цей світ формується під впливом близьких дорослих, малюк поступово засвоює те ставлення до речей та людей, яке від нього очікується.

Визначальну роль у розвитку дитини раннього віку відіграє зміна форм її спілкування з дорослими, яка відбувається у зв'язку з входженням у світ постійних предметів, з оволодінням предметною діяльністю. Саме у предметній діяльності через спілкування з дорослими створюється основа для засвоєння значень слів та їх зв'язування з образами предметів та явищ навколишнього.

Мовлення малюка у ранньому віці спочатку мало схоже на мовлення дорослої людини. Виникає феномен автономного мовлення, який обумовлений кількома причинами. По-перше, близькі дорослі самі вживають слова, які на їх думку є більш доступними для малюків (на кшталт «ам-ам», «бьяка», «вава» і т.п.). По-друге, автономне мовлення дитини складають викривлені, спрощені слова, які походять від справжніх слів («моко» замість «молоко» і т.п.) По-третє, діти часто самостійно вигадують власні слова. Проте в процесі спілкування з дорослими автономне мовлення швидко зникає.

Також у цей період малюк добре засвоює власне ім'я. Ім'я людини одночасно являє її індивідуальність перед іншими і дарує її самій дитині.

Домагання визнання та ідентифікація з іменем тісним чином пов'язані і з іншими параметрами самопізнання. Важливою особливістю розвитку самопізнання є пізнання себе як суб'єкта дії.

У віці 2 років незрячій дитині:

- подобається «розмовляти» (видає звуки і за допомогою інтонації підтримує спілкування);
- малюк дає оточуючим різні предмети, часом «озвучуючи» свої дії;
- користується певними звуками та жестами на знак привітання і прощання;
- імітує назви (наприклад: «моко», «ляля»);
- використовує питальні та окличні інтонації;
- користується жестами заперечення «ні» та згоди «так»;
- намагається підспівувати, коли звучить знайома мелодія;
- вживає окремі слова (біля 25 слів);
- взаємодіє з дорослим у ситуації «дитина - предмет - дорослий» [4].

Розвиток активного мовлення дитини до року з половиною відбувається повільно. З середини другого року життя малюки, зазвичай, стають дуже ініціативними, постійно просять називати предмети. Темп розвитку мовлення різко виростає. Більшість дітей трьохрічного віку активно використовують від 500 до 1500 слів [3]. Розвиток мовлення у ранньому віці також тісно пов'язаний із предметною діяльністю. Більша частина слів, які спонтанно засвоюють діти до трьох років, позначають предмети та дії.

Дитина раннього віку швидко оволодіває мовленням завдяки психологічній включеності у спілкування з дорослими. Спілкування у цьому періоді складається, в основному, у зверненні малюка за допомогою та у здійсненні заперечення пропозиціям дорослого. Дитина відкриває для себе, що вона є джерелом власної волі, і починає випробовувати свою

волю у спілкуванні з дорослими та однолітками. Ці види соціальної активності є важливими для дитини і займають чимало її часу, та все ж більшу частину активності вона проводить у предметній діяльності та засвоєнні знаряддєвих дій.

У ранньому віці діти засвоюють прийоми привернення та утримання уваги дорослих. Ці прийоми в цілому є соціально прийнятними, так як малюк вже вміє враховувати реакцію дорослих. Зазвичай, дитина навчається виражати почуття прив'язаності і симпатії, а також невдоволення, а інколи також запропонувати певний вихід з неприємної ситуації. Вміючи бути достатньо терплячим для свого віку, малюк все ж таки не здатен витримати довгого очікування уваги зі сторони близького дорослого та прийняти некоректне ставлення до себе. За таких умов він може дати регресивну реакцію.

Наприкінці раннього дитинства починають формуватися нові види діяльності, котрі розгорнуться в повну силу пізніше і будуть визначати подальший психічний розвиток. Це гра і продуктивні види діяльності (малювання, ліплення, конструювання).

Зміст перших ігор обмежується двома-трьома діями, наприклад «годування ляльки», «вкладання спати звірятка» тощо. Фактично діти ще не відображують елементи власного життя, а маніпулюють предметом так, як це робив дорослий. Перенесення дій, які малюк спостерігає в житті, на іграшки значно збагачує зміст дитячої діяльності. З'являється багато нових ігор.

У віці *3 років* фахівець повинен звернути увагу на ряд наступних показників:

- у віці 2,5 роки словник малюка нараховує біля 50 слів;
- у віці 3 років словник нараховує до 200 слів;
- будує фрази із двох слів;
- будує фрази із трьох слів;
- дитина обізнана з правилами дотримання черги висловлювання під час розмови;
- підтримує розмову на одну знайому тему;

- задає запитання;
- використовує форми множини, закінчення відмінків іменників, прикметників та займенників;
- розмовляє сама з собою під час гри;
- користується окремими жестами під час спілкування;
- виконує прості прохання;
- має улюблені ігри, які потребують взаємодії з дорослим;
- слухає казки та вірші;
- ініціює комунікацію.

Проводячи психолого-педагогічну оцінку розвитку дитини з порушеннями зору та відмічаючи наявні та відсутні уміння, спеціаліст повинен пам'ятати, що вказані середні норми розвитку. Втім кожна дитина розвивається по-різному, тому відсутність певних навичок не є «відхиленням», а натомість вказує на ті напрямки, робота над якими є особливо актуальною для кожного конкретного малюка.

Переходячи до оцінювання рівня розвитку дітей більш старшого віку, спеціалісту потрібно звернути увагу на те, що перевірка умінь та навичок, характерних для молодшого віку, також може бути актуальною та необхідною. Дуже часто доцільним є оцінювання наявності спочатку умінь, характерних для попереднього вікового періоду (оскільки кожна дитина розвивається власним темпом), а потім - для актуального вікового періоду.

Якісні зміни, які відбуваються з людиною перші три роки життя, настільки значні, що окремі психологи вважають, що саме трьохрічний вік є серединою шляху психічного розвитку особистості між народженням та зрілістю (Р. Заззо). Трьохлітня дитина психологічно входить у світ постійних предметів та явищ, вміє користуватися багатьма побутовими речами та має ціннісне відношення до предметного світу. Вона здатна до простого самообслуговування, вміє вступати у взаємовідносини з іншими людьми, спілкується за допомогою мови та виконує елементарні правила поведінки. Саме тому головною метою раннього втручання у роботі з незрячими дітьми є

якогомога більш раннє виявлення порушень у розвитку та створення оптимальних умов для її розвитку та навчання в умовах родини та місцевої громади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Выготский Л. С. Собрание починений : в 6 т. / Выготский Л. С. - Т. 5 : Слепой ребенок - Москва : Педагогика, 1983. - 368 с.
2. Кобыльченко В.В. Становление личности дошкольника в норме и при нарушениях зрения: монография / В.В. Кобыльченко. - Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2015. - 540 с.
3. Мухина В. С. Возрастная психология. Феноменология развития : учеб. для студ. высш. учеб. заведений / В. С. Мухина. 10-е изд., перераб. и доп. - М. : Издательский центр «Академия», 2006. - 608 с.
4. Програмно-методичний комплекс розвитку незрячих дітей від народження до 6 років : програма ранньої допомоги дітям з важкими порушеннями зору від народження до 3-х років / Л.С. Вавіна (укладач) ; за наук. ред. Л.С. Вавіної. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. — 68 с.
5. Синьова Є. П. Особливості розвитку і виховання особистості при глибоких порушеннях зору : моногр. / Є. П. Синьова. — Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. — 442 с.

REFERENCES

1. Vyhotskyi L. S. (1983). Blind child. [In Russian].
2. Kobylchenko V.V. (2015). Formation of the personality of a preschooler in norm and with visual impairment: a monograph [In Russian].
3. Muhina V. S. (2006). Age Psychology. Phenomenology of development: a textbook for students of higher educational institutions [In Russian].
4. Programmatic and methodological complex for the development of blind children from birth to 6 years: early assistance program for children with severe visual impairments from birth to 3 years (2014). [In Ukrainian].
5. Synova Ye. P. (2012). Peculiarities of development and education of the individual in profound impaired vision: monograph [In Ukrainian].